

Rehabilitering og prosedural rettferdighet i kriminalomsorgen

Ingrid Rindal Lundeberg, dr.polit., post.doc. ved Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen
Kristian Mjåland, ph.d., forsker ved Uni Research Rokkansenteret, Bergen

Abstract: Rehabilitering er et rettighetsfestet formål med norsk straffegjennomføring. Til forskjell fra tidligere studier av rettsliggjøring som har fokusert på hvilke sosialt utjevnende fordelingsresultater slike rettigheter gir, ønsker artikkelen å belyse prosessen hvor ved brukerne får sine rettigheter vurdert og realisert. Hvilke fremgangsmåter som benyttes når myndighetene skal fordele hjelp til trengende har stor betydning for opplevelsen av rettferdighet. Inspirert av prosedural rettferdighetsteori undersøker artikkelen hvordan nåværende og løslatte fanger vurderer beslutningsprosesser i en rekke ulike situasjoner og sammenhenger under gjennomføring av straff. Utgangspunktet for artikkelen er en omfattende kvalitativ og kvantitativ studie av livet før, under og etter soning av straff i norsk kriminalomsorg. Artikkelen konkluderer med at prosedural rettferdighet er vesentlig for å sikre rettssystemets legitimitet, og kan gi bedre betingelser for å lykkes med rehabiliteringsarbeidet i kriminalomsorgen. Forskningen på rettsliggjøring må derfor i større grad undersøke hvordan institusjoner bedre kan sikre en proseduralt rettferdig praksis.

Innledning

Normalitetsprinsippet er en av pilarene i den norske kriminalomsorgen, og det innebærer at domfelte har de samme rettigheter som andre borgere, og at tilværelsen under straffegjennomføring, så langt det er mulig og sikkerhetsmessig forsvarlig, skal være lik tilværelsen ellers

i samfunnet.¹ Innsatte utgjør en utsatt gruppe ved at de har generelt dårligere levekår enn befolkningen for øvrig, de har lavere utdanning, har oftere rusproblemer og det er en større andel av disse som står utenfor arbeidslivet.² Rehabilitering er derfor et viktig formål med straffegjennomføringen i norske fengsler for å sørge for bedre sosial inklusjon, lavere kriminell aktivitet og dermed tryggere samfunn.³ Som en følge av generelle rettsliggjøringsprosesser i den norske velferdsstaten, er fangenes adgang til ulike rehabiliterende tiltak og tjenester i økende grad regulert gjennom lov og individuelle rettigheter.⁴ I fengselsforskning har det vært påvist positive effekter av ulike rehabiliterende tiltak og intervensjoner.⁵ I diskusjoner om rettsliggjøring har imidlertid studier av effekten av tiltak og intervensjoner blitt prioritert framfor studier som undersøker prosessen hvor borgerne får sine rettigheter til tiltak og tjenester realisert. Studier av prosedural rettferdighet viser at fremgangsmåten som benyttes når myndighetspersoner

1. St.meld. nr. 37 (2007-2008): 22.
2. Revold, 2015.
3. St.meld. nr. 37 (2007-2008).
4. For eksempel fikk rusmiddelmissbrukere pasientrettigheter i 2004, og fanger med rusproblemer har etter dette rett til å få vurdert sitt behov for tverrfaglig spesialisert rusbehandling under soning.
5. Se for eksempel Andrews og Bonta, 2006; Cullen, 2005; Harper og Chitty, 2005; Lipsey og Cullen, 2007; og Ward og Maruna, 2007.

skal hjelpe trengende kan ha like stor betydning som faktiske utfall når borgere vurderer legitimiteten til strafferettsapparatet.⁶

Rettsutviklingen er kjennetegnet av en økt vektlegging av prosedurale rettigheter, både i forvaltningen generelt og i straffegjennomføringen, delvis under innflytelse av menneskerettighetstenkingen. Menneskerettighetstenkingens gjennomslag i nordisk rett har bidratt til rettsliggjøring ved at prosedurale regler om medvirkning, informasjon, kontradiksjon, rask og hensynsfull saksbehandling og muligheter for overprøving skal vektlegges i større grad.⁷ Dette kommer også til uttrykk i styrking av brukermedvirkningsidealet og vektleggingen av individuell tilrettelegging i tjenesteytingen.⁸ På tross av at prosedurale rettigheter har blitt styrket gjennom ulike rettsliggjøringsprosesser, foreligger det lite empirisk forskning på temaet i norske fengsler. Fengsler er kjennetegnet av et grunnleggende asymmetrisk maktforhold mellom innsatte og ansatte, og flere forskere har argumentert for at rettferdige prosedyrer som medvirkning, respektfull behandling og upartiskhet dermed blir særlige viktige under straffegjennomføring i fengsel.⁹ Inspirert av perspektiver og forskning på prosedural rettferdighet ønsker vi i denne artikkelen å bidra til diskusjonen om rettsliggjøring ved å analysere

hvordan nåværende og løslatte fanger vurderer beslutningsprosesser i avgjørelser om straff og soningsforhold. Utgangspunktet for artikkelen er en omfattende kvalitativ og kvantitativ undersøkelse om livet før, under og etter soning av straff. Vi har gjennomført etnografisk feltarbeid i fengsel i til sammen 1 år, gjort intervju med både innsatte, løslatte og ansatte i kriminalomsorgen (N=81) og foretatt en spørreundersøkelse blant fanger i 10 norske fengsler (N=609). Vi forsøker å bidra til en konstruktiv debatt om rettsliggjøringens muligheter og begrensninger ved å undersøke hvilke fremgangsmåter som nåværende og løslatte fanger opplever som støttende og rettferdige, og hvilke som blir opplevd som krenkende og urettferdige. Først vil vi redegjøre for perspektiver på prosedural rettferdighet før vi viser frem innsattes erfaringer med hvordan prosedurale idealer fungerer i praksis. I diskusjonsdelen drøfter vi forholdet mellom fremgangsmåter og utfall, og viser hvordan proseduralt rettferdige fremgangsmåter kan spille en viktig rolle i arbeidet med å realisere fangenes rettigheter til ulike rehabiliterende tiltak og tjenester.

Rettigheter og prosedural rettferdighet

En sentral diskusjon i forskningen på rettsliggjøring er hvordan ulike former for rettslige virkemidler bidrar til å utvikle demokratiske verdier, sikre økt deltagelse, integrering og maktutjevning.¹⁰ En viktig begrunnelse for å styrke fangenes rettigheter til rehabiliterende tiltak er å bidra til å utjevne sosiale forskjeller.¹¹ Gjennom soningsforløpet skal innsattes rettigheter til en tilfredsstillende bolig, utdanning eller opplæring, arbeids-, helse- og sosialtjenester og økonomisk rådgivning gi best mulige forutsetninger for å integrere lovbyteren i samfunnet etter løslatelse.¹² En slik distributiv forståelse av

6. Tyler, 1990; Tankebe og Liebling, 2014.

7. Saksbehandlingsreglene under gjennomføring av straff følger i hovedsak forvaltningslovens bestemmelser (Lov om gjennomføring av straff mv. (straffegjennomføringsloven 18. mai 2001 nr. 21), § 7). Enhver fengselsavdeling i Norge plikter å ha straffegjennomføringsloven (med tilhørende forskrift og retningslinjer) tilgjengelig for de innsatte (se Retningslinjer til lov om straffegjennomføring av straff mv., punkt 1.5). Fangehåndboka, utgitt av Juss-Buss siden 1987, distribueres kostnadsfritt i norske fengsler for å informere fanger om regler og rettigheter.

8. St. meld. nr. 37 (2007-2008): 109.

9. Crewe, 2009; Jackson mfl., 2010; Liebling, med Arnold, 2004; Liebling, 2013; Sparks og Botoms, 1995.

10. Aasen, Gloppen, Magnussen og Nilssen, 2014.

11. St. meld. nr. 37 (2007-2008).

12. Se særlig St.meld. nr. 37 (2007-2008), kap. 14, om *tilbakeføringsgarantien*.

rettferdighet har imidlertid blitt kritisert for at den er mer opptatt av hvem som får-/blir fratatt hva enn *hvordan* denne fordelingen har blitt til; måten mottakeren av goder og byrder har blitt møtt, sett, hørt og behandlet på. Beslutningsprosedyrer kan gjøre urett, bidra til utstøtelse og stigmatisering når den degraderer og ekskluderer mennesker fra å kommunisere og si sin mening, bruker nedlatende karakteristikk og får brukeren til å føle skam og skyldfølelse for sine problemer. Slike beslutningsprosedyrer kan beskrives som proseduralt *urettferdige*, og kan føre til manglende legitimitet og en mistillit som kan skape motstand og i verste fall føre til forverring eller får vanskeligstilte til å nøle eller unngå å søke hjelp til det de trenger.¹³

I fengselsforskningen har interessen for den prosedurale rettferdighetstenkningen vært i vekst den siste tiden,¹⁴ og en av de viktigste inspirasjonene er Tylers¹⁵ studie av borgeres erfaringer med strafferettsapparatet. Tyler fant at opplevelsen av *fremgangsmåten* til representanter for strafferettsapparatet var en viktigere faktor enn fordelaktigheten av utfallet av sakene når borgere vurderer legitimiteten til straffettsinstitusjoner som politi og domstoler. Han identifiserer en rekke forskjellige kjennetegn ved proseduralt rettferdige framgangsmåter: At den enkelte får si sin mening og at man opplever å bli hørt av de som skal fatte en avgjørelse; at beslutningsprosessen er nøytral; at den er fri for usaklig forskjellsbehandling; at beslutningstakere er ærlige og treffer beslutnin-

ger basert på objektiv informasjon om den aktuelle saken; at den enkelte blir behandlet med respekt for den de er og som rettighetsinnehavere; at de som skal treffe avgjørelsene viser motivasjon for å utvise rettferdighet; og til slutt, at fremgangsmåten produserer rettferdige utfall.¹⁶ Vektleggingen av fremgangsmåte betyr altså ikke at folk ikke er opptatt av utfall (fordelingsrettferdighet), men at folk i særlig stor grad er opptatt av måten de blir møtt, sett, hørt og behandlet på (prosedural rettferdighet). Et sentralt poeng hos Tyler er at fremgangsmåter som oppleves som proseduralt rettferdige vil øke borgeres vurdering av legitimiteten til styresmaktene og dermed øke den normative villigheten til å følge lover og regler. Forskning antyder også at fengsler med opplevd høy legitimitet har et bedre «moralsk klima», færre selvmord, nedgang i bruk av fysisk makt, sjeldnere opptøyer og oppleves av fangene som tryggere institusjoner.¹⁷

Tyler fremhever at legitimiteten til straffettsapparatet formes i stor grad gjennom de konkrete møtene med representanter for systemet.¹⁸ Hvordan fanger behandles av ansatte; den dagligdagse mellommenneskelige samhandlingen og relasjonene mellom betjenter og fanger har en stor innvirkning på hvordan fangene vurderer legitimiteten til og det moralske klimaet i fengselet.¹⁹ Relasjonen til ansatte er viktige både i utøvelsen av kontroll og sikkerhetsoppgaver, men også i forhold til tilgang til tjenester og det løpende endrings- og påvirkningsarbeidet som fangene skal underlegges i størst mulig grad. Fengslet er en strengt regelstyrt samhandlingskontekst, men samtidig er det skjønsmessige spillerommet til de ansatte på «gulvet» betydelig.²⁰ Fengselsbetjenter, som frontbyråkrater mer

13. Sparks og Bottoms, 1995; Liebling, med Arnold, 2004; Mjåland, 2015a.

14. Jackson mfl., 2010; Liebling, med Arnold, 2004; Liebling, 2013; Sparks og Bottoms, 1995; Sparks, Bottoms og Hay, 1996.

15. I Tylers (2006) studie av paneldata fra Chicago undersøkte han hvordan folk evaluerte møter som de hadde med representanter fra straffettsapparatet (politi og dommere), og hvordan disse erfaringene påvirket deres vurderinger av legitimiteten til disse rettsinstitusjonene (politiet og domstolene) og rettssystemet som helhet.

16. Tyler, 2006: 163-165.

17. Liebling, med Arnold, 2004; Liebling, 2013; Tankebe og Liebling, 2013.

18. Tyler, 2006.

19. Crewe, 2009: 94; Liebling, med Arnold, 2004: 461.

20. St.meld. nr. 37 (2007-2008): 109.

allment, er underlagt institusjonelle rammer som avkrever at det skapes bestemte typer saker samtidig som de skal etterleve idealet om det unike individets særegne situasjon.²¹ Dette forholdet mellom individuell behandling og likebehandling er et generelt dilemma i velferdsstatlig tjenesteyting, men får en særlig stor betydning i fengsel ettersom fanger har gode forutsetninger for å sammenlikne egen behandling med andres.²² Skjønnelementet i profesjonsutøvelsen kan skape en vilkårlighet og variasjon som utgjør et betydelig normativt problem i fengslet.²³ Skjønnelementet kan på den andre siden sikre at den enkelte fange kan få en mest mulig treffsikker hjelp.²⁴ Ansattes skjønnsbruk, og avveiningen mellom individuell- og likebehandling, vil dermed kunne være viktige omdreiningspunkt for fangenes vurderinger av rettfærdige og urettferdige fremgangsmåter.

Metode og data

Dataene som ligger til grunn for analysene i denne artikkelen er produsert innenfor rammene av et større forskningsprosjekt om livet før, under og etter gjennomføring av straff i norsk kriminalomsorg. Forskningsprosjektet tok sikte på å undersøke betingelser for og erfaringer med rehabiliterings- og løslatelsesarbeidet som gjøres i norsk kriminalomsorg, med en særlig vektlegging av hvordan ulike rettsliggjøringsprosesser påvirker og har påvirket dette arbeidet. Dataene er skaffet til veie gjennom både kvalitative (deltakende observasjon og semi-strukturerte intervju) og kvantitative metoder (spørreundersøkelse). Etnografisk feltarbeid ble gjennomført i et norsk høysikkerhetsfengsel, primært ved en rusmestringsenhet og en enhet for innsatte i legemiddelassistert

rehabilitering (LAR) (8 mnd. av Mjåland),²⁵ og i en overgangsbolig (3 mnd. av Lundeberg). Feltarbeid var valgt fordi vi ville få innsikt i samhandlingssituasjoner mellom innsatte og mellom innsatte og ansatte. Deltakende observasjon skaper også innsikt i hvordan tildeling og inndragelser av rettigheter, tjenester, belønninger og sanksjoner preger rehabiliteringsarbeidet i fengslet. Vi har også gjort intervjuer av et utvalg av innsatte under soning (41), ansatte i fengsel (13), og av løslatte (17) for å undersøke hvordan de domfelte selv reflekterer over og gir mening til den endringsprosessen de har vært gjennom under og etter gjennomføring av straff. Rekrutteringen av informantene skjedde gjennom kontakter knyttet i feltarbeidene, ved hjelp av betjenter, Nav-ansatte, ulike selvhjelpsgrupper og ved hjelp av «snøballmetoden». Å bruke innsatte og tidligere kriminelle fortellinger og erfaringer handler ikke primært om å avdekke «fakta» om soningstid og tilbakeføringsprosessen, men om å undersøke hvordan de velger å fortolke viktige begivenheter og hendelser i møtet med hjelpe- og strafferettsapparatet.

Videre består studien av en spørreundersøkelse som ble distribuert til samtlige fanger ved 10 norske fengsler med både høyere og lavere sikkerhetsnivå. Formålet var å undersøke hvilke rehabiliterende tiltak som finnes i ulike fengsel, hvilke innsatte som får tilgang til disse, og hvordan innsatte selv vurderer soningsforhold og oppfølgingen de får under fengselsoppholdet. Spørreundersøkelsen inkluderte spørsmål om rettigheter og fangebehandling, og det er primært svar fra disse spørsmålene vi benytter i analysene i denne artikkelen (se nedenfor). Vi mottok svar fra 609 fanger, noe som gir en svarprosent på 45 %.

De empiriske undersøkelsene var ikke på forhånd designet for å utforske temaet prosedural rettferdighet. Imidlertid fremkom det under datainnsamlingen et tydelig fellestrekk blant

21. Lipsky, 2010.

22. Mathiesen, 1965; Sparks og Bottoms, 1995.

23. Mjåland og Lundeberg, 2014.

24. Kolind, Frank, Lindberg mfl., 2015.

25. Se Mjåland, 2015b, kap. 4 for en grundigere presentasjon og diskusjon av data og metode.

fangene der fremgangsmåter og beslutningsprosesser hadde avgjørende betydning for opplevelsen av rettferdighet. Med utgangspunkt i en teoretisk interesse for spørsmål knyttet til prosedural rettferdighet, gjorde vi en nærlesning av det samlede datamaterialet hvor vi registrerte de intervjuutdragene, observasjonene og spørsmålene (fra spørreundersøkelsen) som på ulike vis tematiserte rettferdige og urettferdige framgangsmåter. Kriteriene for utvelgelsen av utdrag som vi har benyttet har primært vært å få fram de erfaringene som best illustrerer de analytiske poengene vi ønsker å formidle.

Det er en rekke forskningsetiske problemstillinger knyttet til forskning på kriminalitet og innsatte i fengsler.²⁶ Alle de tre studiene var på forhånd gjennom en grundig vurdering av personvernombudet for forskning (NSD), og ble tilrådd. Vi innhentet skriftlig samtykke for deltakelse i de kvalitative intervjuene. Alle forskningsdeltakere ble garantert anonymitet og konfidensialitet. Forskningsdeltakere som kommer til ordet i artikkelen har blitt gitt fiktive navn.

Resultater

Nedenfor presenteres analysen av materialet, organisert rundt temaene å komme i fengsel for å bli hørt; likebehandling; forskjellsbehandling; respektfull behandling; og eierskap til endring.

Å komme i fengsel for å bli hørt

I spørreundersøkelsen vi gjennomførte oppgav 42 % av respondentene at de kjente dårlig til sine rettigheter som fange. Mange av fangene vi intervjuet beskrev videre i detalj hvor vanskelig det kunne være å få realisert sine rettigheter til ulike rehabiliterende tiltak og intervensjoner under soning av fengselsstraff. Et gjennomgangstema her var at frihetsberøvelsen også berøvet dem muligheten til å skaffe seg en bolig, gå på visninger, motta profesjonell behandling med mer. Overraskende nok fortalte flere av

forskningsdeltakerne også om en motsatt dynamikk: De fortalte at de hadde så store problemer med å få realisert sine rettigheter til ulike velferdstjenester som bolig, sosialhjelp, og trygd ute i frihet, at de mer eller mindre med overlegg ønsket seg en ubetinget dom for å jobbe for de samme tjenestene og godene fra innsiden av et fengsel. Historien til Egil, en av fangene vi ble kjent med ved en rusmestringsenhet og som hadde et tosifret antall dommer bak seg, er her illustrerende. Det siste året før han ble fengslet hadde han en marginal livssituasjon. Han var bostedsløs, brukte mye rusmidler og hadde store økonomiske utfordringer. Egil opplevde at han ikke fikk tjenester han rettmessig hadde krav på, som et botilbud og nødvendig livsopphold. Han følte seg uverdigg og urettferdig behandlet av Nav, og han forteller at han etter hvert ble så frustrert at han gjorde et drastisk valg:

Egil: ... altså det var jo målet mitt, å komme inn i fengselet.

Forsker: Det var målet ditt, å komme inn i fengsel?

Egil: Ja jeg stod ute på ... jeg stod ute på gaten, liksom. Jeg stod uten ... uten ... en dritt rett og slett. Og så bare problemer med sosialkontoret. De visste jeg bodde på gaten, og ... holdt igjen livsoppholdet og ... Når jeg vet at jeg ... kommer her, så bli ... så ja her blir jeg i hvert fall hørt og kan sette i gang de tingene der.

(Intervju, Egil, fange)

Egil var meget fornøyd med alt han hadde fått ordnet i løpet av fengselsoppholdet. Mest fornøyd var han over at han endelig hadde fått til et godt samarbeid med Nav. Andre fanger gav også uttrykk for at det kunne være lettere å få avklart og tilgang til rettighetsfestede tjenester og ytelser som fange enn som fri, og flere opplevde at de ble behandlet med en respekt og omsorg i fengselet som manglet ute. For noen, slik som Egil, handlet det om at den omfattende soningserfaringen gjorde det enklere å manøvrere det komplekse og byråkratiske velferds-

26. Se for eksempel Ugelvik, 2010: 76-81.

systemet fra fengselet. For andre så handlet det om at de hadde utviklet gode relasjoner til utvalgte ansatte i fengselet, som de opplevde at det var en ressurs å ha i ryggen i møtene med velferds- og hjelpeapparatet ute, for eksempel via ansvarsgruppemøtene som ble avholdt i fengselet. Studier av relasjonen mellom hjelpeapparatet og rusmiddelmissbrukere har vist at mange ruskonsulenter og sosialrådgivere i kommunene opplever at det er lettere å samarbeide med brukerne når de er i fengsel fordi de da vet hvor de finner dem og fordi de da som regel ikke er ruspåvirket og er lettere å få et forhold til.²⁷ Men det som Egil i særlig grad fremhever, er at han, i motsetning til ute i frihet, ble *hørt* når han var i fengsel.

Likebehandling

Hvordan fangene opplever samhandlingen og relasjonen med betjenter kan ha stor betydning for hvordan de vurderer legitimiteten til fengselet. Fangebehandling har mange dimensjoner, og handler om alt fra hvordan fanger blir snakket til til hvordan betjenter treffer beslutninger i fengselshverdagen. I litteraturen fremheves det at respektfull fangebehandling er noe av det som har størst betydning når fanger vurderer kvaliteten på fengselsopphold.²⁸ Dette funnet bekreftes i stor grad i våre undersøkelser. Samtidig ser vi store forskjeller i vurderingen av fangebehandling mellom ulike fengsler og fanger. Et særlig fremtredende tema var opplevelsen av urettmessig forskjellsbehandling. I spørreundersøkelsen svarte ca. halvparten (48 %) av respondentene at det er for mye forskjellsbehandling i fengselet de soner ved. I de kvalitative undersøkelsene var et gjennomgående tema at fengselets prioritering av individuell fangebehandling fremstod for mange fanger som urimelige brudd på likebehandlingsprinsippet, og mange var opprørt over at «trynefaktor» fremstod som det primære prinsippet for fordeling

av goder og ileggelse av sanksjoner.²⁹ Avveiningen mellom individuell behandling og likebehandling kommer særlig tydelig til uttrykk i måten fengselet forholder seg til rusbruk blant innsatte. Noen ganger ble fanger tilbudt en terapeutisk «russamtale» ved brudd på rusforbudet, andre ganger mistet fangene plassen ved rusmestringsenheten og ble overført til en mer restriktiv avdeling. Å bli overført til restriktiv avdeling opplevde fangene i seg selv som urettferdig, og begrunnet det med at rusavhengighet er en sykdom. Men selve fremgangsmåten var det mange som reagerte særlig negativt på. Ledelsen ved rusmestringsenheten fortalte at dette var et spørsmål de hadde diskutert mye internt. Mange av betjentene ønsket opprinnelig en standardisert løsning, hvor tre brudd på rusforbudet ville medføre utkastelse fra rusmestringsenheten. De hadde imidlertid valgt bort en slik ordning fordi en slik likebehandling ville slå urettferdig ut, for de ulike deltakerne ville ha svært ulike forutsetninger for å klare å holde seg rusfrie:

For du kan ha én som er *veldig* rusavhengig og som virkelig prøver, og som snubler noen ganger under veis, men det er en vilje og en motivasjon til å gjøre noe ... det er annerledes om du gir jevnt faen og så blir du tatt tre ganger.

(Intervju, førstebetjent, rusmestringsenhet i høysikkerhetsfengsel).

Imidlertid peker våre undersøkelser på at den sterke vektleggingen av de mange individuelle og skjønnsbaserte avgjørelsene i fengselshverdagen kan bidra til å svekke *legitimiteten* til slike beslutningsprosesser. For fangene var det for eksempel meget uklart på hvilket grunnlag disse individuelle vurderingene ble gjort, noe som bidro til mistanken om at «trynefaktor» var det avgjørende fordelingsprinsippet for belønninger og sanksjoner. Det oppstår et legitimitetsproblem ved at dagligdags samvær

27. Lundeberg og Mjåland, 2009.

28. Crewe, 2011; Liebling, med Arnold, 2004.

29. Se også Mathiesen, 1965.

og observasjoner blir brukt som grunnlag for viktige avgjørelser om den enkelte, uten at innsatte nødvendigvis har vært klar over at de har blitt vurdert eller hva det legges vekt på i ulike situasjoner og som rapporteres videre.³⁰ En opplevelse av manglende informasjon og medvirkning gjør at det lett kan oppstå en opplevelse av urettferdighet. Rusbruk i fengsel, og hvordan fengselet reagerer på det, har en meget stor betydning for hvordan fangene vurderer legitimiteten til systemet og tiltakene.

Forskjellsbehandling

På tross av at mange av (eks)fangene vi intervjuet var svært negative til det de opplevde som vilkårlig og urettferdig forskjellsbehandling, var flertallet sympatisk innstilt til prinsippet om at deres særskilte situasjon skulle bli tillagt vekt i beslutningsprosesser. For fangene var dermed forskjellsbehandling *i prinsippet* legitimt, men måten forskjellsbehandlingen ble praktisert på ble ofte opplevd som illegitim. I datamaterialet vårt har vi imidlertid en rekke eksempler på at særbehandling kan ha en stor betydning for fangenes endringsprosesser. Hildes historie er typisk for mange av de kvinnelige lovbryterne i våre studier. Hennes kriminelle karriere begynte i ung alder. Samtidig utviklet hun et omfattende og alvorlig rusbruk. På tross av en rekke tiltaler for vedvarende og omfattende kriminalitet, har hun fått mest alternative straffer. Prosessen knyttet til disse alternative domfellelsene skyldes en kombinasjon av en omfattende egeninnsats og strategiske tiltak satt i verk i et tett samarbeid mellom aktører i hjelpe- og strafferettsapparatet (advokat, politi, ruskonsulent, lege, behandlingsinstitusjon). Den stadige særbehandlingen av Hilde i straffeutmåling og gjennomføring skyldtes også at hennes kriminalitet ble forstått som resultatet av langvarig og omfattende rusbruk. Hun ble i stor grad fremstilt som et kjønnsstereotypisk offer for psykiske og fysiske overgrep,

30. Se også Crewe, 2011.

vold og sosial nød og hvor bruk av kriminalitet og narkotika ble betraktet som en overlevelses- eller selvmedisineringsstrategi. Gjennom årenes løp fikk Hilde gjentatte ganger «nye sjanser» ved å få alternative reaksjonsformer ved å få sone samfunnsstraff og på behandlingsinstitusjon. Hun fortalte at hun jobbet hele tiden med seg selv under soningstiden, og fulgte programmene med relativt stort engasjement og åpenhet. Hun opplevde kriminalomsorgens mindre straffende sider, men hadde likevel soningsforløp som ikke umiddelbart førte til noen særlig langvarig lovlydig endring og hun ruset seg ved hver eneste permisjon. Dette gjorde at den opplevde velvilligheten fra straffeapparatet ble satt på prøve. Sist gang hun ble pågrepet i en større narkotikasak, fikk hun beskjed om at alternativ behandling ikke lenger var en mulighet. Selv om hun var helt nedkjørt og helsemessig i en mer elendig forfatning enn ved tidligere pågripelser, syntes hun likevel det var rettferdig at hun ikke fikk flere sjanser. I et avgjørende øyeblikk tok imidlertid en ildsjel i systemet som hadde fulgte Hilde i lengre tid og kjente hennes historie og nåværende situasjon saken videre. Hun fikk ifølge Hilde avgjørende betydning i prosessen og sørget for at hun nok en gang unngikk fengselsstraff:

Og da var det hun, da. Som ..., da jobbet hun i [lavterskel institusjon] ikke sant, så da var det vel hun som ... må jeg si at hun reddet livet mitt òg da. Fordi at hun hadde en del å si, hun har jobbet i rusmiljøet hele livet sitt, ikke sant. Og fikk dem til å forstå da at å sette meg inn i behandling nå det er kanskje redningen akkurat nå liksom. Så da fikk jeg lov til å reise til 12-trinnsbehandling. Mm. Jeg fikk en dom for det, liksom. Igjen. Ja.

(Intervju, Hilde, tidligere domfelt)

Mange av dem vi intervjuet som det har gått bra med snakket ikke bare om ansatte som stilte opp og gjorde jobben sin, men også om opplevelsen av enkelte personer som gjorde en helt ekstraordinær innsats i avgjørende øyeblikk. Det er en slik beskrivelse Hilde gir, om en konkret person

som viste en styrke, kvalitet og nærhet, som ikke lot seg stoppe, som hadde troen og som visste å bruke sin kompetanse, nettverk og makt på kreative måter til stor fordel for henne.³¹

Hildes historie viser skjønnets makt og mulighet i alternative avgjørelser om straff, og hvor enkeltpersoners rolle i en bestemt situasjon «kan bety alt». Hun hadde utviklet noen tette relasjoner i hjelpe- og kontrollapparatet over tid som kjente hennes forhistorie og fungerte som omsorgsfulle støttespillere og som utøvde en betydelig innsats for henne i et avgjørende øyeblikk. Kjønn kan ha avgjørende betydning i dette «særegenhetsarbeidet». Kjønnede offerkonstruksjoner kan bidra til at hjelpe- og kontrollapparatet lettere griper inn og taler kvinnelige rusmiddelmissbrukeres sak og gir mildere og alternative reaksjoner fordi de oftere betrakter kvinnelige lovbrøyttere som offer for dårlig helse eller sosiale forhold enn menn. Hilde opplevde denne «offergjøringen» som bare delvis treffsikker, men likefullt som en fordel. Et uheldig innslag ved denne kjønnede offergjøringen kan imidlertid være at «offeret» (de kvinnelige stoffbrukerne eller andre definerte «verdige offer») blir fratatt rollen som rasjonelle, tilregnelige, ansvarlige og handlekraftige aktører.³² En annen potensielt uheldig konsekvens med slike former for særbehandling er at den kan bli opplevd som urettferdig forskjellsbehandling av personer i omgivelsene til den særbehandlede.

Respektfull fangebehandling

I våre undersøkelser fremstår imidlertid spørsmålet om likebehandling vs. forskjellsbehandling som mindre viktig for legitimitetsvurderingene enn måten fangene opplevde å bli behandlet og møtt på i den daglige samhandlingen med betjentene og andre kriminalomsorgsansatte. Dette poenget illustreres tydelig i intervjuet vi gjorde med Sarah. Hun var en av eks-fangene vi intervjuet, og da vi traff

henne var hun nykter, i jobb, og hadde ikke begått nye lovbrudd siden hun ble løslatt fra soningen ved et kvinnefengsel noen år tilbake i tid. Sara var svært kritisk til «måten du blir møtt på» i fengselet:

Det er så himla dårlig ... du får så lite dialog med de som jobber der ... det er ikke noe særlig hyggelig liksom å være der ... de har lite forståelse og ... [...] det er et gammelt fengsel og, og det er noen holdninger som er i fengselet som egentlig burde ... vært knust i forhold til folk som jobber der.

(Intervju, Sarah, eks-fange).

I andre deler av intervjuet fremhevet Sarah en rekke negative forhold ved soningen ved fengselet, som dårlige materielle forhold og lite rehabiliterende innhold i soningen. Det mest problematiske, i følge Sarah, var like fullt at hun ikke ble møtt og sett og behandlet med respekt i den daglige samhandlingen med fengselsansatte. Betydningen av dette forholdet illustreres tilsvarende godt gjennom erfaringene til Alex. Vi intervjuet han etter at han ble løslatt fra soningen av en flere års lang dom for sedelighetslovbrudd. I starten av soningen ble han flyttet rundt mellom ulike mindre norske fengsler, og hadde varierende erfaringer med dem. Etter hvert blir han overført til et av de større fengslene i Norge som har et eget program for sedelighetsdømte. Slik beskriver Alex hvordan han opplevde det første møtet med dette fengselet:

Så jeg ble flyttet opp der på prøve i tre dager. Skulle se om jeg likte meg der og jeg smeltet jo rett inn, dette var kanon, de tok så godt imot meg, da. De tok meg liksom inn i varmen og det er jo faen ingen som har tatt i mot meg i varmen, liksom. Det er ingen ... ingen før. Jeg har jo sittet på det jævla rommet mitt og kvidd meg til å gå ut. Plutselig så kommer du inn til den varmen og de følelsene.

(Intervju, Alex, eks-fange)

Alex beskriver hvordan han ble tatt i mot med varme, og at de fengselsansatte tidlig ønsket å samarbeide med han om en plan for soningen

31. Se også Laub og Sampson, 1993.

32. Dahl, 2011.

hans. Han ble tatt med på råd (hva vil du med soningen?, hva vil du med livet?), og psykologen hans spurte han først et stykke ut i soningen om det var i orden at hun leste dommen hans. Å bli behandlet respektfullt er et ideal og et gode i seg selv, men i Alex sitt tilfelle bidro den positive måten han ble behandlet på til at han bestemte seg for «å utlevere seg selv», som han sa, og startet på en langvarig prosess med sikte på å etablere seg et nytt og bedre liv etter løslatelsen. Selv om det er en rekke faktorer som spiller inn når slike valg om endring fattes, tillegger Alex måten han ble møtt og behandlet på av ansatte i fengselet en sentral rolle.

Eierskap til endring

Et fellestrekk i mange av intervjuene og samtalenene med fanger som var fornøyde med det de hadde klart å oppnå under og etter fengselsopphold, var vektleggingen av at «dette ordnet jeg selv». Et liknende funn er gjort i andre studier av tilbakeføring av straffedømte, hvor det gjøres et sentralt poeng av at endring er et resultat av den enkeltes individuelle valg og handlingsevne.³³ Man rehabiliterer seg selv; fengselet, kriminalomsorgen, velferdsstaten, Nav, terapeut, familie, jobb, alder og tid kan ikke forandre en person som ikke gjør personlige anstrengelser til å forandre seg selv, «fra innsiden». Gisle, som vi ble kjent med under soning og som vi intervjuet et år etter løslatelsen, vektla betydningen av egen motivasjon og innstilling når han fortalte om endringsprosessen han hadde gått gjennom, fra å være relativt tungt involvert i narkotikakriminalitet til å være en nykter småbarnsfar i fast jobb: «jeg tror du vil slite veldig hvis du ikke er helt 100 % sikker eller innstilt på at dette skal du klare» (intervju, Gisle, eksfange). Et tydelig trekk i fortellingene til dem som har klart å endre livet til det bedre etter opphold i fengsel, er altså den sterke betoningen av innsatsen de selv, og ikke hjelpeapparatet/kriminalomsorgen, har lagt ned for å få det til.

Dette må også ses i sammenheng med at i fengselet gjøres fangene passive – de blir fratatt de fleste muligheter til å påvirke sin egen situasjon og hverdag – men ved å betone fengselets passivitet og deres egen aktivitet i rehabiliteringsarbeidet kan de snu rollene på hodet og forsøke å skape et bilde av dem selv som sterke, kapable og aktive menn.³⁴ Ved å skape seg selv en identitet som aktive og handlende individ kan fanger også bryte med den deterministiske fatalismen som preger mange gjengangerkriminelle («jeg har aldri før klart å slutte med dop og kriminalitet, hvorfor skal jeg klare det nå?»). Et problem, i følge flere av fangene vi intervjuet og ble kjent med, var imidlertid opplevelsen av at fengselet ikke anerkjente fangenes eget initiativ og engasjement i rehabiliteringsarbeidet. Flere av fangene opplevde tvert i mot at fengselet forsøkte å ta æren for deres fremgang:

Men det de gjør, det er at de går inn og tar æren for det da, sant og sier: ja nå kan vi løslate deg, for nå har vi hjulpet deg med jobb, nå har vi hjulpet deg med gjeldssanering, nå har vi, ja. De har ikke hjulpet deg med en drit! Og når du får det som det siste papiret før du går fra fengselet: jo du kan løslates, for vi har gjort *alt* for deg. Bare det i seg sjøl, er faen demoraliserende.

(Intervju, Simon, fange).

Ved å ikke anerkjenne fangenes handlinger, og ved å i noen tilfeller å fremheve egen innsats til fordel for fangenes, fører fengselets fremgangsmåte til å undergrave et av de forholdene som forskningen nå mener er av særlig stor betydning for å lykkes med det rehabiliterende arbeidet.³⁵ Å ikke bli kreditert for innsatsen man selv legger ned i den harde prosessen det er å bli en streit og lovlydig borger, og i verste fall å bli fratatt æren for den, slik Simon opplevde det, kan oppleves som urettferdig og kan bidra til å svekke tilliten til fengselets rehabiliterende ambisjoner og praksiser.

33. Laub og Sampson, 1993, Maruna, 2001.

34. Maruna, 2001; Ugelvik, 2010.

35. Maruna, 2001.

Diskusjon og konklusjon

I denne artikkelen har vi undersøkt nåværende og løslatte fangers erfaringer med rehabilitering i kriminalomsorgen. Til forskjell fra tidligere forskning på rettsliggjøring som undersøker hvem som får tilgang på rettighetsfestede tiltak og tjenester og med hvilke utfall,³⁶ har vi prioritert å analysere fram erfaringer med *fremgangsmåter*. Utgangspunktet er en prosedural rettsliggjøring av forvaltningen der det stilles større krav til myndighetenes maktutøvelse i avgjørelsesprosesser som er bestemmende for borgernes rettigheter og plikter. Vi har identifisert betydningen av proseduralt rettferdige fremgangsmåter i en rekke forskjellige situasjoner og sammenhenger under gjennomføring av straff. En sentral innsikt er at måten individer blir sett, hørt, møtt og behandlet på av strafferettsinstusjonenes representanter varierer, men spiller en avgjørende rolle for soningens kvalitet og legitimitet.³⁷ Våre analyser viser at måten fanger blir gjort delaktige i og behandlet på i fengselshverdagen har en avgjørende betydning for opplevelsen av fengselsopphold og for vurderingen av legitimiteten til fengselet som institusjon.³⁸ Hensynet til respektfull behandling står særlig sentralt når fangene forteller om sine erfaringer med kriminalomsorgen. Vi finner at noen marginaliserte menn, som ikke opplever å få ivaretatt sine behov på utsiden av fengselmurene, ønsker seg en ubetinget fengselsdom fordi de i større grad får kontakt, blir sett, hørt og anerkjent som aktører i fengselet. Våre studier fremhever videre betydningen av (eks)fangenes eierskap til den rehabiliterende prosessen. Forskning på hva som er viktig når domfelte velger å bli lovlige borgere understreker viktigheten av at

domfelte skaper seg en identitet som et aktivt og handlende subjekt.³⁹ Flere av fangene i våre undersøkelser opplevde imidlertid at fengselet forsøkte å ta æren for deres rehabiliterende prosess, og slik sett underkjente deres bestrebelser på å ta grep om eget liv. Å bli fratatt eierskapet til sin egen rehabiliteringsprosess og -suksess ble opplevd som nedlatende, umyndiggjørende og demotiverende. Selv om den prosedurale rettssikkerheten har fått økt oppmerksomhet, peker våre analyser på en rekke prosedurale utfordringer i praksis.

Forholdet mellom prosedurale idealer og realiteter kommer særlig tydelig til uttrykk i avveiningen mellom likebehandling og individuell behandling. Likebehandling er en av pilarene i den norske straffegjennomføringspolitikken.⁴⁰ Samtidig skal fengselet ta utgangspunkt i fangenes særskilte situasjon og behov når de treffer beslutninger. Dette kan føre til større forskjeller mellom fanger, men kan skape mer treffsikre soningsforløp for noen. Individuell tilrettelegging og brukermedvirkning var suksessfaktoren bak de fleste domfelte som opplevde at de hadde blitt respektfullt behandlet og fått treffsikker hjelp. I enkelte tilfeller blir de som er i en situasjon som gjør at de har problemer med å hevde sin rett eller ivareta sine særegne behov/interesser ivaretatt av velvillige hjelpere. Relasjoner og møter med ansatte som tar sitt utgangspunkt i hvilke reelle muligheter den enkelte har til å realisere et liv ut fra egne ønsker, som bygger på personlig deltagelse, initiativ og engasjement, hjelper en person å fortsette å avstå fra kriminalitet og bedrer forutsetningen for å leve kriminalitetsfrie liv. Oppfølgingen fra kriminalomsorgen kan dermed være avgjørende for videre kriminalitet, ved at denne evnen og/eller viljen til konstruktiv endring styrkes. Omtrent halvparten av respondene i vår fengselsurvey oppgav imidlertid at de i stor grad opplevde forskjellsbehandling i

36. Aasen mfl., 2014.

37. Se også Jackson mfl., 2010; Liebling, med Arnold, 2004; Liebling, 2013; Mjåland, 2015b; Sparks og Bottoms, 1995; Sparks, Bottoms og Hay, 1996; Tyler, 2006.

38. Se også Crewe, 2011; Liebling, med Arnold, 2004.

39. Maruna, 2001.

40. St. Meld. nr. 37 (2007-2008).

fengselet de sonet ved. De kvalitative dataene våre viser hvordan individuell behandling ofte ble opplevd som usaklig forskjellsbehandling, for eksempel knyttet til sanksjoner vedrørende brudd på rusforbudet. Dette skaper inntrykk av en vilkårlighet i fangebehandlingen, som igjen kan bidra til å svekke legitimiteten til rusrehabiliterende tiltak og ambisjoner.⁴¹ Blant (eks)fangene i utvalget vårt hadde individuell behandling like fullt stor oppslutning som *prinsipp* for beslutninger om goder og sanksjoner, og vi har vist hvilken positiv betydning en slik særbehandling kan ha for domfelte som blir gjenstand for den. Særbehandlingen er ofte drevet fremover av enkeltpersoner i straffe- og hjelpeapparatet som utnytter mulighetene som ligger i det vide rommet for å utøve sitt profesjonelle skjønn til beste for de domfelte.⁴² Selv om en slik særbehandling kan ha avgjørende betydning for enkeltpersoner, er det også en fare for at den forsterker andre fangers oppfatninger av urettferdighet og mistillit til et urimelig forskjellsskapende system.

En sterk individualisering i straffegjennomføring kan også være problematisk ut fra et rettferdighetsideal om at mottakerne av straff for en bestemt type lovbrudd skal rammes likt.⁴³ Våre undersøkelser viser at viktige beslutningsprosesser knyttet til soningsforhold kan være overlatt til tilfældigheter, ressurser, «trynefaktorer» og personlige egenskaper. Dels skjer det en ulikhetens reproduksjon ved at særlig ressursvake innsatte kan bli utsatt for hardere straffer fordi de i mindre grad har evne til å hevde seg selv på «riktig» måte og nyttiggjøre seg systemets muligheter.⁴⁴ Dette forsterkes av at det er store variasjoner i soningsforhold og at tilgangen til hjelp ikke nødvendigvis samsvaret

med deres behov. De prosedurale rettighetene er viktigere jo mer inngripende og belastende et vedtak er – som i saker om utelukkelse fra fellesskapet, overføring til mer restriktiv avdeling, nekting av permisjon og prøveløslatelse. I et legitimitetsperspektiv bør dermed forholdet mellom likebehandling og individuell behandling betraktes som spørsmål om rimelighet i konkrete situasjoner, og som krever bedre informasjon, medvirkning og tydeligere begrunnelser for å bli opplevd som rettferdige. En viktig diskusjon fremover vil være hvordan de eksisterende prosedurale kravene bedre kan bli etterlevd i praksis, for eksempel gjennom en økt bevissthet blant betjenter og andre med beslutningsmyndighet i fengselshverdagen og ved en skjerpet adgang til tilsyn og kontroll.⁴⁵

På tross av at de domfelte refererer til vidt forskjellige erfaringer av utfall av konkrete avgjørelser i kriminalomsorgen, så ser vi at den prosedurale kritikken er gjennomgående. Den sosialpsykologiske dimensjonen av erfaringen med strafferettsapparatet, hvordan (eks)fangene ble omtalt og kategorisert av mennesker i systemet med stor definisjonsmakt, og i hvilken grad de opplevde å bli fratatt eller tilført selvspekt, fremstilles som svært betydningsfullt for den som saken angår. Våre analyser indikerer også at en opplevd rettferdig fangebehandling gir bedre betingelser for å lykkes med rehabiliteringsarbeidet i kriminalomsorgen.⁴⁶ Forskningen på rettsliggjøring bør derfor i større grad undersøke hvordan fengsler og andre strafferettsinstitusjoner bedre kan sikre en proseduralt rettferdig praksis.

45. Se Aasen mfl., 2014: 11-12 og 291-296 for en prinsipiell diskusjon av forholdet mellom profesjonelt skjønn og rettsliggjøring.

46. Et liknende poeng gjøres av fengselsforskeren og -psykologen Hans Toch i sine memoarer: «[...] how we go about assisting people may be of greater consequence in the long run than the substance of the assistance we provide, and may end up carrying more substantial repercussions» (2014: xvi-xvii).

41. Se også Mjåland 2015b.

42. St. Meld. nr. 37 (2007-2008): 109.

43. Grønning, 2013.

44. Mjåland og Lundeberg, 2014.

Litteratur

- Aasen, H. S., Gloppen, S., Magnussen, A.M., & Nilsen, E. (2014) *Juridification and Social Citizenship in the Welfare State* (red.), Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Andrews, D. A., & Bonta, J. (2006) *The psychology of criminal conduct*, Newark, N.J.: Anderson Publishing.
- Crewe, B. (2009) *The prisoner society : power, adaptation, and social life in an English prison*. Oxford: Oxford University Press.
- Crewe, B. (2011) Soft power in prison: Implications for staff-prisoner relationships, liberty and legitimacy. *European Journal of Criminology*, 8(6), 455-468.
- Cullen, F. T. (2005) «The twelve people who saved rehabilitation: How the science of criminology made a difference – The American society of criminology 2004 presidential address». *Criminology*, 43 (1): 1-42.
- Dahl, H. V. (2011) Kriminalitet og illegale rusmidler i et kønsperspektiv. I Frank, I V. A. & Dahl, H. V. (red.) *Kriminalitet og illegale rusmidler*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Grønning, L. (2013) Straffgenomføring som en del av straffrättssystemet: Principforklaring av fängelsestraffets innehåll. *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 26(1-2), 145-195.
- Harper, G., & Chitty, C. (2005) *The impact of corrections on re-offending: a review of 'what works'* (red.). Home Office Research Study 291. Home Office Research, Development and Statistics Directorate.
- Jackson, J., Tyler, T. R., Bradford, B., Taylor, D., & Shiner, M. (2010) Legitimacy and Procedural Justice in Prisons. *Prison Service Journal*, (191), 4-10.
- Kolind, T., Frank, V. A., Lindberg, O., & Tourunen, J. (2015). Officers and Drug Counsellors: New Occupational Identities in Nordic Prisons. *British Journal of Criminology*, 55(2), 303-320.
- Laub, J. H., & Sampson, R. J., (1993) *Crime in the making: pathways and turning points through life*, London: Harvard University Press.
- Liebling, A. (2013) 'Legitimacy Under Pressure' in High Security Prisons. I Tankebe, J. & Liebling, A. (red) *Legitimacy and Criminal Justice: An International Exploration*, 206-226, Oxford: Oxford University Press.
- Liebling, A., assistert av Arnold, H. (2004) *Prisons and their moral performance: a study of values, quality, and prison life*, Oxford/New York: Oxford University Press.
- Lipsey, M. W., & Cullen, F. T. (2007) The Effectiveness of Correctional Rehabilitation: A Review of Systematic Reviews. *Annual Review of Law and Social Science*, 3, 297-320.
- Lipsky, M. (2010 [1980]) *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*, New York: Russell Sage Foundation.
- Lundeberg, I. R. & Mjåland, K. (2009) *Grenser for tvang: om sosialtjenestens rolle i bruk av tvang overfor rusmiddelmissbrukere*, Bergen: Stein Rokkan senter for flerfaglige samfunnsstudier.
- Maruna, S. (2001) *Making good: how ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Mathiesen, T. (1965) *The defences of the weak. A sociological study of a Norwegian Correctional Institution*, London: Tavistock.
- Mjåland, K. (2015a) The paradox of control: An ethnographic analysis of opiate maintenance treatment in a Norwegian prison. *International Journal of Drug Policy*, 26(8), 781-789.
- Mjåland, K. (2015b) Makt, legitimitet og motstand: En etnografisk analyse av rus og rehabilitering i et norsk fengsel. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Mjåland, K., & Lundeberg, I. L. (2014) Penal hybridization: staff-prisoner relationships in a Norwegian drug rehabilitation unit. I Aasen, H.S., Gloppen, S., Magnussen A.-M., & Nilssen, E. (red.), *Juridification and Social Citizenship in the Welfare State* (s. 183-202). Cheltenham: Edward Elgar.
- Revolv, M. K. (2015) *Innsattes levekår 2014: Før, under og etter soning*, Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Sparks, J. R., & Bottoms, A. E. (1995) Legitimacy and Order in Prisons. *British Journal of Sociology*, 46(1), 45-62.
- Sparks, R. F., Bottoms, A. E., & Hay, W. (1996) *Prisons and the problem of order*. Oxford: Clarendon Press.
- St.meld. nr. 37 (2007-2008) (2008) *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmeldingen)*. Oslo: Justis- & politidepartementet.
- Tankebe, J., & Liebling, A. (2013) *Legitimacy and criminal justice: an international exploration* (red.), Oxford: Oxford University Press.
- Toch, H. (2014) Organizational change through individual empowerment: applying social psy-

- chology in prisons and policing. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Tyler, T. R. (2006 [1990]) *Why people obey the law*, New Haven: Yale University Press.
- Ugelvik, T. (2010) *Å være eller ikke være fange: frihet som praksis i et norsk mannsfengsel*. [Oslo]: Det juridiske fakultet Unipub.
- Ward, T., & Maruna, S. (2007). *Rehabilitation / beyond the risk paradigm*, London: Routledge.